

The Thogomelo Project

BUGUTSHUMISWA YA VHAṬHOGOMELA TSHITSHAVHA

U fhindula u tambudzwa ha vhana,
u sa londwa na u ṭhuphiwa

Tshivenda

social development

Department:
Social Development
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Tsireledzo ya vhana

Tsireledzo ya vhana ndi mini?

Tsireledzo ya vhana ndi:

- U thivhela na u tsireledza vhana kha lushaka luñwe na luñwe lwa u farwa nga u sa londwa, u tambudzwa kana u sa thogomelwa
- U fhindula kha vhana vho tambudzwaho kana u vhaiswa
- U fhindula kha vhana vha toḁaho Thogomelo na tsireledzo

Ndi ngani u tsireledza vhana vhashu zwi zwa ndeme?

Tsireledzo ya vhana i khwaṭhisedza uri vhana vho tsireledzea na thoḁea dzavho dza nyaluwo dzo swikelelea. Thoḁea dza nyaluwo dzi katela:

- Thoḁe dza muvhili
- Thoḁe dza matshilisano
- Thoḁea dza vhuḁipfi
- Thoḁea dza muhumbulo
- Thoḁea dza zwa muya
- Thoḁea dza mvelele
- Thoḁea dza ikonomi

Mutakalo wa ṅwana u swikelelea musi khonadzeo dza nyaluwo dzo swikelelea kha nyimele ya u thogomela na thikhedzo.

Hu bvelela mini musi ṅwana a songo tsireledzea?

Musi vhana vhashu vha songo tsireledzea hu na khombo ya u tambudziwa, u sa londwa na u thuphiwa.

U tambudzwa ha vhana ndi mini?

U tambudzwa ha vhana ndi lishaka luṱwe na luṱwe lwa u vhaisa kana u sa farwa zwavhuḽi kha ṱwana sa: u rwa, u buḽula, u tambudza lwa vhudzekani, u shengedza, u shumisa vhana mishumo ya vhaaluwa, u tambudza ṱwana lwa vhuḽipfi na lwa muhumbulo nga ṱḽila iṱwe na iṱwe.

U tambudzwa lwa vhudzekani ndi mini?

U tambudzwa lwa vhudzekani zwi katela u kombetshedza kana u kunga ṱwana uri a ite zwa vhudzekani. Ndi u tambudza musi ṱwana o tenda kana a songo tenda. Hezwi zwi nga vha u fara, u ṱolela, u tambisa, u sumbedza matheriala wa zwa vhudzekani, vhudzekani nga mulomo, u dzhenisa munwe nga murahu, sodomi na vhuṱombwe.

U tambudzwa muvhilini ndi mini?

Izwi ndi nyito iṱwe na iṱwe i vhangaho mafuvhalo kana lufu kha ṱwana. Izwi hu nga vh u kuzuwa na mitalo, u tsheea na mikhuvhulane, u fhirea na u hwiḽea, u shela mulimo, u fhisa na huṱwe u huvhadza hune ṱhalutshedzo yah ya vha i songo lingana na u sa elana.

U sa londa ndi mini?

U sa londa ndi u sa ṱetshedza ṱwana nga khole kha ṱhoḽea dza muvhili (sa zwiliwa, vhududo, vhudzulo kana u tsireledza kha khombo). Zwi nga vhanga u vhaaisala nga ṱḽala, malwadze a u sa ḽa, mutakalo u si wavhuḽi kana nyimele dzi sa takadzi dza matshilele. U sa londa hu dovha ha vha:

- u kundelwa u ṱoḽa, u wana kana u tevhedza kha zwa ndondolo ya mutakalo
- u kundelwa u ṱetshedza ṱwana pfunzo, he zwa tea hu tshelede na zwiko zwi re hone
- u sia vhana vhe vhoṱhe

U tambudza lwa vhudipfi na lwa muhumbulo ndi mini?

U tambudza uhu ndi phetheni ya vhudifari i vhaishaho na u kaṭudza nyaluwo ya vhudipfi ya ṅwana kana u pfa e wa ndeme. I nga vha nga tshiimo tsha:

- tsatsaladzo, u tshuwisa na u sa mu ṭanganedza
- u sa mu dzhiela ṅṅha, u mu khetha, u sa mu dzhiela ṭhohono, u mu tshinyadza kana u mu fara tshiṭuhu
- u funesa muṅwe ṅwana u fhira muṅwe
- u sa swikelela ṭhōḁea dza ṅwana dza lufuno na u dzhielwa ṅṅha
- u hamutshedza na u sema ṅwana
- u mu shushedza nga dzikhakhathi kana u tshuwisa ṅwana
- u zwifhela ṅwana

U ṭhupha ṅwana ndi mini?

Izwi ndi u dzhenisa ṅwana kha nyimele dzi tevhelaho:

- u mu shumisa mishumo ya vhahulwane
- vhupuli
- u mu tambudza lwa vhudzekani
- u dzhenisa vhana kha phonogirafi
- u rengisa vhana
- u mu kombetshedza u bvisa zwipiḁa zwa muvhili

U shumisa ṅwana ndi u mu ṅea mishumo i songo tea vhukale hawe na i vhaishaho ṭhōḁea dzawe dza nyaluwo.

Dzikhakhathi ndi mini?

Nyito nga muthu, dzangano kana nyimele ine ya si tendele muthu a tshi swikelela pfanelo dza vhathu. Hezwi nga vha:

- nga mulomo
- nga muvhili
- nga vhudipfi
- khakhathi hu na zwithavhane
- nga polotiki

Ndi nga ita mini nga u tambudzwa ha vhana?

Tsumbo dzi sumbedzaho uri n'wana a nga vha e khomboni kana a tshi nga tambudzwa ndi dzifhio?

- Tsumbo dza muvhili sa u khuzuwa, u vhaaisala kha tshoho, u konyowa marambo na u sa wana zwiḽiwa.
- U shanduka ha vhuḽifari sa u sa ya tshikoloni, u dzula u wothe, u sa kona u thetshelesa, nyofho, u tshuwa, u toḽa u divhulaya kana vhuḽifari ha u dihuvhadza.
- Dziṅwe tsumbo ndi lutamo lwo kalulaho, zwiito zwa vhudzekani zwo bvaho. U souk snyuwa, u shisha wo lala na u konḽelwa u eḽela kana tshanduko dza kuḽele.

Ndi fhindula hani musi n'wana a tshi vhiga u tambudzwa kha nḽe?

Kha vha tevhedze idzi nyendedzi dzi bvaho *ChildLine South Africa*:

- Kha vha fulufhele n'wana.
- Kha vha livhuwe n'wana kha u vha na tshivhindi tsha u amba na vhone.
- Kha vha vhudze n'wana uri a si nga mulandu wawe.
- Vha ṽalutshedze tshidzumbe – uri naho n'wana o amba nga vhuḽifulufheli, vhone sa mauluwa vha tea u vhiga kha vhathu vho teaho, sa vhashumelavhapo, uri n'wana a kone u wana thuso na thikhedzo. Vha livhane na mbilaelo dza n'wana. Khamusi vha kovhelane kupfeselese kwa “zwiphiri zwavhuḽi na zwivhi”.
- Kha vha dzihiele nṽha na u pfesesa vhuḽipfi ha n'wana. Vha thetshelese n'wana, vha mbe nga ha vhuḽipfi hawe na u mu fulufhedzisa uri vha ḽo mu wanela thikhedzo.

Zwine nda si tee u ita?

- U tḱodisisa u tambudzwa.
- U bvisa ṅwana nga nṅdani na musi hu na khombo khulwane ine ya nga bvelela zwenezwo.
- U livhana na mutambudzi kana vhabebi.
- U dzhia tsheo nga ha uri ṅwana u khou amba ngoho kana hai.
- U sumbedza u nyanyuwesa musi ṅwana a tshi vha vhudza nga ha u tambudzwa – kha vha thetshesele vho dzika.
- U ita mafulufhedziso kha ṅwana ane vha sa ḽo a swikelela.
- “U amba luvhi” nga ha mutambudzi.

*Kha vha dzulele u isa na u
fhindula mushumelavhapo uri
ṅwana a kone u thusiwa na
u tsireledzwa.*

Ndi ngani ndi tshi tea u vhiga u tambudzwa, u sa londwa na u tḱuphiwa ha ṅwana?

Sa muḱhogomela tshitshavha:

- Vha na **vhaḽifhinduleli ha mulayo** u ya nga Mulayo wa Vhugevhenga (Mulayo wo Khwiniswaho wa Milandu ya Vhudzekani na Mafhungo a Elanaho nayo) u vhiga milandu kana milandu i humbulelwaho ya u tambudzwa ha vhudzekani kha mapholisa kana vhashumelavhapo.
- Vha na **vhuḽifhinduleli ha vhuḽifari** (u ya nga Mulayo wa zwa Vhana) a u vhiga milandu ya u tambudzwa mapholisani kana kha vhashumelavhapo. Fhedzi arali vha tshi shuma, sa tsumbo vha mushumi wa tḱhogomela wa muswa kana ṅwana kana mushumi wa zwa matshilisano a thusaho, vha na vhuḽifhinduleli na vhone.

U vhiga u tambudziwa

Ndi tᵇᵇa mafhungo afhi u vhiga u tambudziwa?

- Dzina, tshifani, vhukale ha ᵇwana.
- ᵇiresi ya vhudzulo kana zwidodombedzwa zwa vhukwamani.
- Dzina na ᵇiresi na zwidodombedzwa zwa vhukwamani zwa mubebi, muunᵇi kana vhaᵇhogomeli vha ᵇwana arali vha tsh vha ᵇivha.
- Tshaka dza u tambudzwa dzine vha humbulela uri dzo itea na zwiᵇwe zwidodombedzwa zwine vha vha nazwo (vha songo tᵇᵇisisa u tambudzwa)
- Dzina na zwidodombedzwa zwa vhukwamani zwa muthu ane a nga khwaᵇhisedza u tambudzwa.
- Dzina ᵇavho na uri ri vha kwama hani – mivhigo i si na dzina na yone i a tᵇᵇanedzwa na u tᵇᵇisiswa.

Arali vha khou humbulela u tambudzwa fhedzi vha si na mafhungo oᵇhe, kha vha vhige mbilaelo yavho kha mushumelavhapo.

Hu itea mini nga murahu ha u vhiga mapholisani kana kha mushumelavhapo?

Mushumelavhapo u do todisisa u tambudzwa.

- Mapholisa vha do todisisa u tambudzwa.
- Mapholisa na vhashumelavhapo vha do vha na vhuḏifhinduleli ha u tsiredlezea ha nwana. Hezwi zwi nga vha u isa nwana kha Thogomelo yo tsiredlezeaho kana u mu bvisa kha mutambudzi.
- Vha humbule uri tsengo i do dzhia tshifhinga uri i itwe kha Sisiteme ya Vhulamukanyi ha vhugevhenga (thodisiso, u sengiswa, khothe na sisiteme ya ndulamiso). U sengiswa ha mulandu a hu nga do sokou itea kha milandu yothe.

Hu bvelela mini kha nga arali ndo vhiga u tambudzwa, u sa londwa na u thuphiwa ha nwana

- Mushumelavhapo ane a khou todisisa u do vha kwama u ambedzana na vho nga ha mulandu we vha disa na zwiḽwe na zwiḽwe zwine zwa si vhe khagala.
- Arali vha vhiga mulandu kana vha khou humbulela mulandu wa u tambudza, u salonda na u thupha, vha nga si vhighiwe nga vhabebi kana vha thogomeli arali vho zwi ita nga muya wavhuḏi hu u itela u tsiredleza madzangalelo a nwana.

Ndi vhiga kha nnyi?

- Mushumelavhapo
- Luṽingo 0800 60 10 11
- *ChildLine* 08000 55 555
- Kha u rengiswa ha vhathu 0800 555 999
- Dzangano la zwa Tsiredlezo ya Vhana ha havho

Ngeletshedzo kha tshidzumbe

- Tshidzumbe ndi tsha ndeme musu vha khou shumana na milandu ya u tambudza kana khonadzeo ya u tambudza.
- Mafhungo a tea u vhigwa kha mushumnelavhapo ane a do a isa phanda sa mulandu.
- Mafhungo othe kana zwi elanaho na u tambudzwa ha nwana zwi tea u ambedzaniwa na mapholisa kana mushumelavhapo. Vha nga kona u ambedzana izwi arali vha na “thendelo ndivhadzwa ya nwana”. Hezwi zwi amba uri nyimele itea u ambedzaniwa na nwana u khwathisedza uri u a divha zwie a tea u lavhelela.
- Musi nwana a tshi amba nga ha u tambudzwa, vha nga si fulufhedzise u zwi fara nga tshidzumbe ngauri vha kha vhudifhindulleli ha mulayo kana ha vhudifari ha u vhiga mulandu.

Nga nwanbo wa izwi, ndi zwa mdeme u vhudza nwana uri a zwi nga konadzei u zwi fara lwa tshidzumbe tshothe.

Arali nwana a sa vhoneali, vha zwi vhige mapholisani nga u tsvhanya. A vho ngo tea u lindela awara dza 24 vha saathu vhiga nwana a sa vhoneali.

Ndi tea u divha mini nga ha u rumela?

U rumelwa ndi mini?

U rumela ndi maitele a u netshedza tḥodea dzo fhelelaho dza ṛwana nga kha u mu thusa kana u swikelela haya kha tshumelo na dziṛwe tshumelo dzo fhambanaho. U rumela hu katela u sala murahu hu pfadzaho u itela u thusa kha mivhigo ya tshumelo na ṛwana.¹

Sisiteme ya u rumela ndi netiweke ya u tumanya tshumelo kha tshitshavha. Ndivho ya izwi ndi u netshedza mvelaphanda ya ndondolo kha vhana.

Ndi ngani ri tshi tea u rumela?

Vhathogomeli vha tshitshavha na madzangano avho a vha koni u dzulela u disa tshumelo kha vhana dzoṭhe dzine vha dzi ṭoda. Nga huṛwe tshumelo dzo khetheaho dzi a ṭodea u swikelela tḥodea dza ṛwana dzo khetheaho na u netshedza ndondolo ya khwiṇe ya ṛwana.

*Tshumelo dzoṭhe dza tshitshavha
dzi a shumisana na u kovhelana
vhadifhinduleli ha Thogomelo
na tshuelo dza ṛwana muṛwe
na muṛwe.*

¹ Family Health International. Phando 2005. U thoma netiweke ya u rumela u itela Thogomelo ya HIV yo fhelelaho kha vhupo ha zwishumiswa zwa fhasi.

Ndi nnyi ane a ɔɔa u rumelwa?

- Vhana vha ɔɔaho Țhogomelo na tsireledzo.
- MiȚa i ɔɔaho Țhogomelo na thikhedzo.
- Vhana vha ɔɔaho thikhedzo na tshumeo dza u dzhenelela u Țavhanya.
- VhaȚhogomeli vha zwitshavha vha ɔɔaho thikhedzo kha u fhaȚa mutakalo wavho wa muhumbulo na matshiliso.

Kha vha tevhedze maga a leluwaho a u thoma sisiteme ya u rumela:

- Kha vha Țwale mutevhe wa tshumelo na thandela dzine dza nga thusa vhana, miȚa i ɔɔaho Țhogomelo na tsireledzo, na vhaȚhogomeli vha zwitshavha kha tshitshavha tshavho.
- Mutevhe wa vhathu vha kwamiwaho na nomboro na Țiresi dza tshumelo idzi. Vha katele zwine tshumelo idzi dza nga vha Țetshedza, vhana na miȚa.
- Kha vha Țivhe uri vhathu a vha ndi vho nnyi vha Țetshedzaho tshumelo idzi. Kha vha wane maga a teaho u tevhedzwa u rumela vhana kana miȚa khavho.
- Kha vha khaȚhisedze uri hu dzula hu na tshidzumbi musi hu tshi rumelwa vhana.

Ndi tea u Țivha mini nga ha u rumela?

Ndi rumela hani n̄wana?

- Kha vha ṭalutshedze n̄wana na muṭhogomeli wawe uri ndi ngani vha khou vha rumela na lushaka lwa thuso na thikhedzo ine vha ḁo i wana.
- Kha vha ṇee n̄wana na muṭhogomeli wawe:
 - zwidodombedzwa zwa muthu na dzangano
 - hune vha vha hone
 - vha nga swikelela hani tshumelo
 - arali zwi tshi konadzea, khadi kana luṇwalo lwa u rumela lu re na zwidodombedzwa khalo (vha katele zwidodombedzwa zwauri ndi ngani vha kho u vha rumela)
- Kha vha ṇee luṇwalo lwa u rumela kha muthu ane vha khou rumela n̄wana khae. Hu tea u ṭalutshedzwa mbuno ya u rumelwa na tshumelo ine ya khou ṭodea. Vha katele zwidodombedzwa zwa n̄wana. Vha vhee khophi ya maṇwalwa.
- Vha tevhele n̄wana u sedza arali o ya nga ḁuvha ḁo tiwaho. Kha vha vhudzise arali n̄wana a tshi ṭoda iṇwe thuso hafhu.
- Kha vha vhudzise tshumelo kana muthu we vha rumela n̄wana khaye, uri a vha fhe muvhigo une vha ḁo kna u sedzulusa ngawo ṭhodea dza n̄wana arali dzo swikelelwa. Vha vhuelele vhege iṇwe na iṇwe u swika vha tshi vha na vhuṭanzi uri ṭhooḁisiso dzo thoma nahone n̄wana o tsiredzea.
- Kha vha dzhiele nzhele zwi tevhelaho:
 - dzina na zwidodombedzwa zwa vhukwamani zwa muthu ane vha amba nae
 - datumu na tshifhinga
 - vho rumela hani n̄wana, sa tsumbo, vho tou ya, vho livhana zwifhaṭuwo kana nga luṭingo

Mushumo wa tshumelo dza u rumela ndi mini?

1. Muhasho wa Mveledziso ya Matshilisano (DSD) na Madzangano a Tsireledzo ya Vhana.

Mushumo wa mushumnelavhapo ndi u:

- U ita ndingo dza khombo nga kha dzikhonisalithenthi. U ita pulane ya nyito u ya nga ha ṭhōdeā dza ṛwana na nyimele dza ṛwana na muta wa hawe.
- U bvisa ṛwana lwa shishi arali mutakalo wawe u khomboni. U dzudzanya iṛwe ṭhogomelo ya ṛwana ane a khou ṭōḁa tsireledzo a u nanga, khetha, u gudisa na u tikedza vhabebi vha fhethu ha tsireledzo, vhaaunḁi kana vhabebi vthane vha khou mu adoputha.
- U lugisa ṛwana na muṭa u itwela iṛwe ṭhogomelo he zwa tea. U bveleldza na u ita pulane dza tshoṭhe nga ha ṛwana kha nyimele iyi.
- U netshedza kana u dzudzanya vhueletshedzi ha misi kha ṛwana, muṭa na mutshinyi.
- Kha vha ole na u shumisa maga a u thivhela na nyito dza mveledziso dzi thivhelaho u tambudzwa ha ṛwana.
- Kha vha dzhie tsheo arali ṛwana a tshi ṭōḁa ṭhogomelo na thikhedzo. Kha ṭetshedze thikhedzo yo teaho kha ṛwana na kha vha muṭa wawe.
- Vha ṭetshedze tshumelo dza phurobesheni na mbekanyamushumo dza u fhambanya kha vhana vthane vha khou lwa na mulayo na mita yavho.
- Nange, u khetha, u gudisa, tikedza na u vhea vhaṭhogomeli vha tshitshavha.
- Vha tshimbidze tshumelo na vhutumani vhu elanaho na zwiko zwo teaho na sisiteme dza thikhedzi nga kha ndangulo ya nyimele yo teaho.

- Muhasho wa Mveledziso ya Matshilisano wa Lushaka 0800 60 10 11
- *ChildLine* 08000 55 555
- *Child Welfare South Africa* 011 492 2888

2. Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe

Mushumo wavho ndi u:

- Tšodxisa mavharivhari a u tambudza.
- U vula “dokhethe” ya milandu yo vhwigwaho.
- U khwaṭhsedza uri ṛwana o tsiredledza nahone ha khou wana muṛwe mutsiko.
- Pholisa ḽi ḽo vhudzisesa ṛwana u wana tshitatamennde. ḽi ḽo dzhia vhwakale na vhuṛwe vhuṭanzi vhu wanalaho nga tshifhinga tsha inthaviu. ḽi ḽo isa ṛwana ita ndingo dza zwa dzilafho arali zwi tea.²
- Mutshutshisi na pholisa ḽo faraho tḽodxiso vha na vhuḽifhinduleli ha u hanedza beiḽi kana u humbela maga a beiḽi arali i khou ṛetshedza. Vha ambedzane na pholisa nga ha izwi vha humbele na khophi ya maga a beiḽi.
- U wana uri mulandu wo itwa naa. Vha kuvhanganya vhuṭanzi u itela u tshutshisa na u bvelaphanda na mulandu.
- U ḽisa milandu yoṭhe yo vhwigwaho ya u tambudza kana ya vhugevhangela kha Muhasho wa Mveledziso ya Matshilisano kana Dzangano ḽa Tsiredledo ya Vhana ḽo Tiwaho.
- U fhirisela mulandu kha Dzhendedzi ḽa Vhitshutshisi ḽa Lushaka u itela tsho ya u sengisa kana u sa sengisa. Tshipondwa tshi dzule tshi tshi divha mvelaphanda kha mulandu.³

2 http://www.saps.gov.za/org_profiles/core_function_components/fcs/establish.htm

3 CHILDREN<http://www.case.org.za>

- Mualuwa muñwe na muñwe a nga vula mulandu o imela ñwana arali ñwana a si ho.
- Mapholisa vha nga amba na mutambudzi uri a be hayani ha ñwana arali izwi zwi tshi ðo ita uri ñwana a vhlungee.
- U dzhenelela kha thimu dza tsireledzo ya vhana dza dzisekithara hu tshi katelwa ðhodisiso dzo ðanganelanaho na vhashumela vhapo vho tiwaho.

Zwidodombedzwa zwa vhukwamani

- Tshumelo dza Shishi dza SAPS 10111
- *Crime Stop* 08600 10111
- Yunithi ya Khakhadzi dza miṭani, Tsireledzo ya vhana na Milandu ya zwa vhudzekani (FCS) 012 393 2359 kana childprotect@saps.org.za

Ndi ita mini arali muthu ane a khou humbulelwa u tambudzwa a hou ntshuwisa?

- Musi hu ana u tshuwisa, kha vha ite khumbelo SAPS kana khothe ya ndaela ya tsireledzo u ya nga ha mulayo wa Khakhathi dza Mutani (Wa vhu 116 wa 1998). Hezwi zwi vha vhudza uri vha tea u ita mini u thivhela uri muthu uyo a si tsha vha tshuwisa.
- Musi hu khou humbulelwa uri mutambudzi ndi muthu wa nṅa ha hayani, kha vha ite tshinwe tsha zwi tevhelaho:
 - arali muthu o tshadzhiwa, kha vha ambe na pholisa lo faraho mulandu ngei SAPS kana mutshutshisi wa khothe u vhudzisa nga ha maga a beiḽi ane a nga vhewa u itela u tsireledza vhone.
 - arali hu saathu vhigwa mulandi, zwi a konadzea u humbela muimeleli wa mulayo uri a ite khumbelo ya ndaela ya tsireledzo nga kha khothe. Hezwi zwi ðoḽa tshelede.

Mushumo wa tshumelo dza u rumela ndi mini?

3. Vhulanguli ha Vhutshutshisi ha Lushaka na Muhasho wa zwa Vhulamukanyi na Khothe ya Milandu ya Vhudzekani kha mveledziso ya Ndayotewa

Mushumo wa vho ndi u:

- Netshedza zwileludzi khothe hune n'wana a nea vhuṭanzi (nga maanda kha milandu ya u tambudza) uri a kone u ṭanziela kha nyimele ya vhukonani nahone yo tsiredzeaho a sa ofhi u tshuwiswa. Hezwi ndi u fhungudza na u thivhela u vhas tshipondwa hafhu. Zwi netshedza u vha an rumu dza vhana dza u ṭanziela dzi re na ngilasi i sa vhonadzi hu na thelevishini tsini na khethe kana hu sa tendelwi vhathu (hune n'wana a ṭanziela khothe, vhathu vha sa tendelwi u dzhena nga ngomu. Hezwi zwi thusa uri n'wana a vhofholowe kha u amba).
- U khwiṇisa vhutdhutshisi na u wana milandu nga kha u funza zwipondwa zwa vhana, vhathogomeli na dziṇwe ṭhanzi kha maitele na ṭhoda dza u seingisa khothe.
- U netshedza muvhigi wa mulandu na vhaṇwe zwikili zwa u langa mutsiko. U ṭuṭuwedza tshipondwa u ṭanziela sa ṭhanzi na ṭhanzi dzawe.

Tshipondwa tsha mulandu wa zwa vhudzekani tshi nga ita khumbelo uri mutshinyi a itwe ndingo dza HIV a fhedze a vhudzwe mvelelo dza ndingo.⁴ Mubebo kana muthogomeli a nga ita khumbelo o imela n'wana. Fhedzi, naho mvelelo dzi negethivi, n'wana u TEA u isa phanda na nwa mushonga wa u thivhela sa zwe wa randeliswa zwone nga dokotela.

4 Muhanga wa Kushumele wa Vhutshutshisi na pulane ya tshithirathedzhi ya u thivhela na u langa u tambudzwa ha vhana, u sa londwa na u ṭhuphiwa. Muhasho wa Mveledziso ya Matshiliso.

4 Ofisi dza po dza tshiṭiriki dza Muhasho wa Mutakalo

Mushumo wavho ndi u:

- Ita ndingo dza dzilafho dza ṛwana o tambudzwaho. Hu tea u shumiswa khithi yo khetheaho ya vhugevhenga musi hu tshi ṭolwa tshipondwa tsha vhugevhenga.
- U kuvhanganya vhuṭanzi ha zwa dzilafho u itela u tshutshiswa hu vhuedzaho ha mui wa mulandu kha sisiteme ya vhulamukanyi ha vhugevhenga.
- U isa ṛwana kha saikhaṭhisithi, saikholodzhisithi na vhashumelavhapo u ya nga he zwa tea.
- U shumisana na dziṛwe sekithara dzi dzhenelelaho kha tsiredzo ya vhana.

5. Muhasho wa Tshumelo dza Ndulamiso

Mushumo wa vho ndi u:

- Netshedza tshumelo dza mbuedzedzo kha vhatshinyi vho gwevhiwaho (hu tshi katelwa na vha milandu ya vhana).
- U thivhela u tambudza hafhu na u tsiredza vhana vha re nga fhasi ha ṭhogomelo na vhuundi havho.

6. Zwipikiṭere zwa vhashumi, na maanḡa kha zwa u shumela vhana

Mushumo wavho ndi u::

- Kwama vhashumelavhapo musi hu na zwiwo zwa u shumisa vhana zwo topolwaho.
- Thivhela huṛwe u tambudza ha vhana na u isa vhaiti vha milandu kha vhutshutshisi.
- Netshedza pfunzo ya nga ha u thivhela u shumiswa ha vhana.

7. Muhasho wa zwa Muno

Mushumo wavho ndi u:

- Ṭuṭuwedza na u tshimbidza u ṅwaliswa ha vhana nga u ṭavhanya musi vha kha ḡi bva u bebwa.
- U tikedza vhana vha dzitshavhi na u vha ṭanganyisa na miṭa yavho, he zwa tea.
- U vha an vhuḡifhinduleli ha tshumiso ya Mulayo wa Fiḡimu na Nyanḡadzo une wa thivhela u bveledzwa, u shumiswa na u phaḡaladzwa ha ponogirafi ya vhana.

8. Vhagudisi

Mushumo wa vho ndi u:

- Thusa kha u thivhela, u topola, u langa na u isa u tambudzwa ha vhana na vhana vha ṭoḡaho Ṭhogomelo na thikhedzo.
- Tikedza vhana vho tambudzwaho (sa vho shengedzwaho) ngomu kiḡasini na ngomu tshikoloni.

9. Dzangano ḡa Tshumelo ya Tsireledzo Matshilisano ḡa Afrika Tshipembe (SASSA)

Mushumo wa vo ndi u:

- Ṭanganedza na u shumana na khumbelo dza mphomali ya matshilisano.
- Khwiṅisa ṅḡisedzo ya mphomali dza matshilisano.
- Shumana na vhuḡaḡa na tshiḡivhano kha mphomali dza matshilisano.

Ndi nga ita mini arali hu si na u sala murahu kha u rumela?

Nga huñwe hu vha na zwickhala kha sisiteme ya u rumela. Ndi zwa ndeme u dzhia maga a u vala zwickhala.

- Kha vha dzudzanye u țangana na muñetshedza tshumelo kana vha mu founele.
- Vha humbele u bviselwa khagala kha phurothokholo dza u rumela ñwana.
- Vha țalutshedza uri ndi ngani vha khou țoda muvhigo kha ñwana o rumelwaho.

Ndi nga ita mini u khwațhisa sisiteme ya u rumela?

- Kha vha rambe vha tshumelo dza u rumela kha muțangano u itela u sika netiweke ya u rumela ya fomała vha shume mishumo na vhuđifhinduleli ha mushumisani muñwe na muñwe kha sisiteme ya u rumela.
- Vha ole mapa wa tshitshavha u sumbedzaho uri tshumelo idzi dzi na vhushaka.
- Kha vha ambe nga ha phurothokholo dza u rumela na mivhigo.
- Vhațuțuwedze vhashumisani vhoțe u bveledza vhukwamani kha netiweke ya u rumela.
- Kha vha kunge tshitshavha u shumisa na u tikedza netiweke ya u rumela nga kha u i ñivhadza na u fhața țhođea ya tshumelo. Vha țuțuwedze tshitshavha tshavho u dzhenelela kha netiweke.

Vhana vha re na vhuholefhal

Ndi ngani vha na vha re na vhuholefhal vhe khomboni?

Ṭoḁa thuso nanzhi na u dzhia tshifhinga na nungo nanzhi u fhira vhaṁwe vhana.

- Ṭoḁa tshelede nanzhi ya mutakalo wa muvhili na u swikelela.
- Na ṭhoḁea dzo livhaho. Hezwi ndi zwone nga maandḁa mahayani hune tshitshavha tsha si kone u pfesesa thoḁea dzothe na u nga vha khetha vhukati ha muṭa.
- Vhaṁwe vhana vha re na vhuholefhal na muhumbulokana ngelekanyo a vha koni u vha zwivhi na zwivhuya. Vhatshinyi kanzhi hezwi vha a zwi ḁivha.
- Vhaṁwe vhana vha re na vhuholefhal ha muvhili a vha koni u ḁilwela nga nungo.
- Nga huṁwe hu na vengo, u khethulula, nyofho na u sa londa kha sia ḁa vhuholefhal. Miṭa kanzhi a i ḁivhi uri i ṭhogomele hani vhana avha. Nga huṁwe vha tenda kha vhutenda tenda ha vhuholefhal. Hezwi zwi vhang a u tambudza na u sa londa.

Ndi nga tikedza hani mutakalo wa vhana vha re na vhuholefhal?

- Kha vha khwaṭhisedze uri vhana vha re na vhuholefhal vho tsireledzea nahone vha nyimele ya u ṭhogomela yo teaho mutakalo wa ṁwana.
- Vha khwaṭhisedze uri vhana vha vhuholefhal vha a swikelela mutakalo wo teaho wa muvhili.

- Vha kondelele vhana vha re na vuholefhali – zwi nga dzhiela n'wana uyu tshifhinga tshilapfu u tlatshedza zwine zwa khou itea khae nga n'wambo wa vuholefhali.
- Vha khwaṭhisedze uri mphomali ya vuholefhali i khou shumiswa kha zwi vhuedzaho n'wana a re na vuholefhali – mphomali iyi i nga shumiswa fhedzi u swikelela thoḏea dzo khetheaho dza n'wana a re na vuholefhali.
- Kha vha ite zwigwada zwa u tikedza vhabebi vha vhana vha re na vuholefhali u itela u vha thusa nga khaedu na ndaḏo dza ḑuvha na ḑuvha. Hezwi zwi nga vha mutheo wa vathu vha konaho u thivhela u tambudzwa, u sa londa na u ṭhuphiwa.
- Arali vha khou humbulela uri n'wana wa muholefhali kha tshitshavha u khomboni ya u tambudzwa, u sa londwa na u ṭhuphiwa, vha thuse u humbudza muṭa kana vhashumi vha fhethu ha tsireledzo hune n'wana a vha hone u swikelela thoḏea dzo khetheaho dza n'wana. Vha dovhe vha lingedze u khwaṭhisedza uri n'wana u a swikelela na u shumisa zwileludzi (u swikelela hoṭhre) na u dzula fhethu ho tsireledzeaho. Sa tsumbo, n'wana a re kha wiṭitshee u tea u kona u shumisa bunga.

Ndi nga rumela n'wana wa muholefhali ngafhi kana muṭa u toḏaho thuso?

Khoro ya Lushaka ya Vathu vha re na Vuholefhali ha Muvhili Afrika Tshipembe (NCPDSA)

Ofisi: +27 11 726 8040 Mobile: +27 079 516 2467

Vha dovha vha getshedza vhugudisi kha zwitshavha.

Vha khwaṭhisedze uri vhana vhothe vha vhaholefhali vho tsireledzea nahone vha a londwa u itela uri vha vhe na mutakalo.

U tsireledza vhana vha re khomboni

Foramu ya Ndondolo ya Vhana (CCFs) dzi thusa u tsireledza vhana

- CCFs dzi kha vhupo hapo, zwigwada zwo dzudzanyeaho zwi shumisanaho u tikedza vhana vha si na vhabebi kana vha re khomboni kha zwitshavha. Vha sedza kha u fhindula tshoḁea dza tshitshavha na u tṱuṱuwedza kutshilelel kwa sialala.
- Foramu yo itwa nga vhaḁithaubi u bva kha tshitshavha nahone i rangwa phanḁa kanzhi nga vhashumelavhapo na vhaṱhogomeli vha zwitshavha vho tiwaho nga muvhuso na dziNGO⁵.
- Mushumo wa mirado ya CCF ndi u:
 - kunga zwitshavha u itela u ṱavhanya u topola tsiwana na vhana vha re khomboni kha tshitshavha
 - topola vhaṱhogomeli vhahulwane vha vhana vho topolwaho
 - ita ndingo kha tshoḁea dza muvhili, vhuḁipfi na matshilisano a ṱwana muṱwe na muṱwe
 - thusa vhana u swikelela ṱhanziela dza mabebo, mphomali, dzilafho na ṱhogomelo⁶
 - kunga vhabebi vhaundḁi vha vhana
 - dzudzanya Thogomelo ya nga murahu ha tshikolo na phurogireme dza holodei

Hu na zwiṱwe zwiimiswa kha zwitshavha zwa Afrika Tshipembe zwine vha nga swikelela. Hedzi dzi nga vha dzi CCF, kana Komiti dza Tsireledzo ya Vhana dza Tshitiriki kana u vhidzwa nga liṱwe dzina. Kha vha wane uri ndi zwiimiswa zwifhio zwi re kha tshitshavha kana tshitiriki tshavho.

Ndi nga ita mini kha mishumo yanga ya u Thogomela tshitshavha kha u tsireledza vhana?

- Kha vha ambe na u thetshelesa vhana kha zwine vha amba vhe na nzhele. Vha vha t̩t̩uwedze u kovha mihumbulo na vhuḁipfi havho.
- Vha vha t̩t̩uwedze u dzhenelela kha mishumo ya tshitshavha sa kha mitambo, k̩l̩abu dza vhaswa, u imba, ḁirama, zwa vhurereli na u bveledza ngade dza zw̩l̩iwa.
- Vha vha t̩t̩uwedze u dzhena tshikolo na u ita tshuḁwahaya dzavho.
- Kha vha vhudze vhana vha si ambe na vthathu vhane vha si vha ḁivhe. Vha t̩hogomele na vthathu vhane vha vha ḁivha.
- Vha vha funze u sa ya fhethu hune vha si hu ḁivhe vhe vhoṭhe.
- Kha vha funze vhana u sa fara zwidzumba zwi itaho uri vha pfe vha songo dzulisea.
- Vha vha vhudze vha si tendele muthu a tshi vha fara kha vhudzimu.
- Kha vha vha t̩t̩uwedze u sa amba na muthu ane vha pfa vha sa funi u amba nae, u tshuwiswa kana u vha huvhadza – sa dokotela, mugudisi, muṭhogomeli wa tshitshavha kana muthu ane vha mu themba.

*Vhaṭhogomeli vha
tshitshavha vha na
mushumo muhulwane
une vha u tamba kha u
ṭhogomela ṛwana.*

5 Kha vha tshidze ṛwana. Zwine ra ita Afrika? savethechildren.org.uk.

6 Muhasho wa Mveledziso ya matshiliso (Foramu dza u Thogomela Vhana)

Ndi nga ita mini u thusa uri vhana vha vhe vho tsireledzeaho?

- Kha vha vha funze u founela u itela thuso:
 - Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe kha 10111
 - *ChildLine* kha 08000 55 555
- Kha vha vha thuseu pfesesa ane vha nga tṱoṱa khae thuso, sa murado wa muṱa a fulufhedzeaho kana khonani.

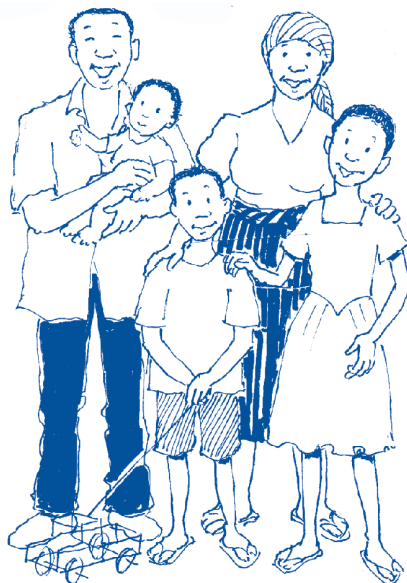
Ndi nga khwaṱhisa hani miṱa u itela u tsireledza vhana?

- Kha vha ṱuṱuwedze miṱa u pulaela ṱa vhumatshelo ha vhana vhavho (ifa).
- kha vha dalele na u ṱuṱuwedza mirado ya muṱa uri vha ambedzane, u sedza kha ṱhoṱea dza ṱwana, u fhedza tshifhinga vha vhoṱhe na u bveledza nyimele ya thikhedzo na u ṱhogomela.
- Kha vha vha humbudze ha u tikedza vhana u ṱwalisa vhana vhavho na u wana ṱhanziela dza vhana dza mabebo na dzibasa.
- Kha vha rumele muṱa kha mphomali ya matshilisano kana ya vuholefali he zwa tea.
- Kha vha ṱivhadze tshitshavha tshavho uri muṱwe na muṱwe u na vhuṱifhinduleli ha u tsireledza ṱwana kha u huvhadziwa.
- Kha vha kovhelane na vhana uri hu na “zwiphiri zwavhuṱi” na “zwiphiri zwivhi”
 - zwavhuṱi zwi ita uri vha pfe vho takala ngeno zwivhi zwi tshi ita uri vha pfe vho ṱungufhala, vho sinyuwa na u vhaaisala.
- Kha vha ṱuṱuwedze miṱa na madzangano u ita pulane na vhana musi vha tshi ya kha mishumo ya zwitshavha, ya matshilisano na ya mitambo u itela arali vha tshi nga xela. Vha nga dzudzanya fhethu ha u ṱangana nga tshifhinga tsho tiwaho vha ṱwala na nomboro dza luṱingo vha fhe ṱwana a dzule nadzo.

Zwitshavha zwi nga thusa hani u tsireledza vhana?

- Kha vha ite uri vhana vhothe vha pfe vhe tshipida n miṭa ya tsni nga u:
 - vha dzhenisa kha nyito dza tshitshavha
 - ita uri mitambo na vhuḍimvumvusi zwi dzule zwi hone
 - tuṭuwedza nyito dza mveledziso ya vhaswa
- Kha vha phaḍaladze mafhungo a u divhadza vhana nga ha ndeme ya tsireledzo ya vhana.
- Kha vha nee thuso ya shishi i swikeleleaho kha vhana vho tambudziwaho na kha miṭa i toḍaho.
- Kha vha vhide milandu ya u sa londa vhana, u tambudza na u thupha kha vhashumelavhapo na mapholisa.
- Kha vha netshedze khuthadzo na fulufhelo kha mirado yothe ya tshitshavha.
- Kha vha bveledze zwitengeledzi zwa thikhedzo kha zwikolo zwa vhana vha re khomboni.
- Kha vha dzhenelele kha u thogomela zwikolo na kha thandela dza tsireledzo zwikoloni.

*Nwana a nga wana
ngafhi thuso?
- Tshumelo ya
Tshipholisa ya Afrika
Tshipembe kha 10111
- ChildLine kha
08000 55 555*

Vhathogomeli vha tshitshavha vha tea u dithogomela na vhone

Ndi dithogomela
hani uri ndi kone u
fhindulla vhana vha
todaho Thogomelo
na tsireledzo?

*Vhuthogomeli ha
tshitshavha nga huiwe
vha vha kha mutsiko na
u livhana na mishumo i
kongaho nga maandha musi
vha tshi thusa vhana na
mita i todaho thuso.*

*U thogomela tshitshavha
zwi nga kwama mutakalo
wavho wa matshilisano.*

Ndila dza u dithogomela

- Kha vha bveledze zwikili zwa u thogomela.
- Vha lange tshifhiinga tshavhi u khwaṭhisedza uri vha na tshifhinga tshavho.
- Kha vha vhe na kuṭele ku re na mutakalo na kueḑele kwavhuḑi.
- Kha vha ite nyonyoloso, dzi ngaho u tshina na u tshimbila, na dziṅwe nyito dza vhuḑimvumvusi.
- Kha vha kovhelane vhuḑipfi na vhaṅwe vhaṭhogomeli vha tshitshavha.
- Kha vha ḑivhe hune vha guma hone vha kone u awela na u shumana na mutsiko wavho.
- Kha vha ṭoḑe thikhedzo na thuso.
- Kha vha ite nethiweke ya thikhedzo u mona navho.
- Kha vha bveledze pulane ya u dithogomela.

Kha vha humbule uri musi vhe na mutsiko, vho tshuwa kana u tshuwiswa vha ṭoḑe thikhedzo na thuso.

Zwo bveledzwa nga Tshumisano ya *United States Agency for International Development*, Muhasho wa Mveledziso ya Matshilisano, *Programme for Appropriate Technology in Health (PATH)*, *International HIV/AIDS Alliance*, na *Health and Development Africa*, for the *Thogomelo Psychosocial Support na Child Protection Skills Development Programme*.

Ndaela ya mushumo: GHH-I-01-07-00061-00-PATH

Mushumo wa Thogomelo Project (zwi am baho “u thogomela” nga Tshivenda u tikedzwa nga vhathu vha Amerika nga kha *United States Agency for International Development (USAID)*. Thandela i langwa nga PATH, HDA na *International HIV/AIDS Alliance* nga fhasi ha maga a Khonthiraka ya Vhu. GHH-I-00-07-00061-00 vhukati ha USAID na PATH. Zwi re ngomu kha nyendedzi tshimuswa iyi ndi vhuḏifhinduleli ha Thogomelo Project nahone a zwi tou sumbedza tshoṭhe mihumbulo ya USAID kana Muvhuso wa United States.

© Mafhungo: The Thogomelo Project, 2010
Luṱingo: +27 11 484 8217

© Nyolo: Jacana Media na *International HIV/AIDS Alliance*, 2010

© Disaini: Jacana Media, 2010
Zwo anḑadzwa nga vha Jacana Media
PO Box 291784, Melville 2109
Luṱingo: +27 11 628 3200
Mushumo wa vhu: 001216

Zwo pindulelwa nga Thivhu Sishonga, Multilingua
Translation/Interpretation Services

Khandiso ya u thoma nga 2010

ISBN 978-1-77009-994-4

